

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ

Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ұлт мәдениетінің негізгі көрсеткіші – көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі оның тілі арқылы көрінеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі таңда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық жағынан да өз негізі бар. Фразеологияның жан-жақты теориялық негізін және сөздіктер материалдарын басшылыққа ала отырып, ағылшын және қазақ тілдерінің етістікті фразеологизмдерінің лексика-семантикалық сипатын ашу – ғылымға енгізгелі жүрген жаңалықтардың бірі болып табылады. Фразеологизмдер тілдік бірлік ретінде лексика-семантикалық құрылым-құрылысы жағынан сан қырлы. Көптеген еңбектерде (ізденістерде) тілдерді салғастыру барысында қажетті де соңғы тұжырымдар жасалынып, тіларалық фразеологиялық сәйкестіктер мен ерекшеліктер айқындалды. Бірақ бұл мәселелерді теориялық жағынан дамыту толық шешімін тапты дей алмаймыз өйткені тіл-тілдегі фразеологизмдерді салғастыруда туындаған әртүрлі пікірлер фразеологиялық тіркестердің ғалымдар назарынан тыс қалған жақтары бар екендігін көрсетеді. Сондықтан да ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипатын ашу – теориялық та, практикалық та жағынан қажетті еңбек болып табылады деп ойлаймыз.

Етістік мағыналы фразеологизмдер тілімізде салыстырмалы түрде, атап айтқанда, сындық мағыналы, заттық мағыналы, үстеу мағыналы фразеологизмдерден саны жағынан мол, мағыналық топтарының көптігін қос тілден жинаған деректеріміз арқылы айқындадық.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерді мағыналық топқа жіктеу, оларды мағыналарына байланысты тақырыптық топтарын анықтауға негіз болады.

Тақырыптық топтау — халықтың салт-дәстүріне, таным-түсінігіне, мәдени өміріне байланысты екені белгілі.

Қазақ тіл білімінде фразеологияның теориялық негізі қалыптасқан, ал ағылшын фразеологиясы лексикография аясында ғана дамыған деп айта аламыз.

Біз зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарын негізге ала отырып, фразеологиялық бірліктердің жалпы мағыналарын, яғни берілген құбылыс немесе заттың мағыналарын ескере отырып жүйелеу қажет деген Ә. Қайдаров пен Р. Жайсақова сынды ғалымдардың тақырыптық топтауда қолданған теориялық пікіріне қосыламыз.

Екі тілден жинастырған деректерімізді елеп-екшеп келген кезде етістікті фразеологизмдердің мағыналарына байланысты 5 тақырыптық топтарын анықтап, оларды "Адам өмірінің күнделікті тіршілігіне байланысты қалыптасқан етістікті фразеологизмдер" деп атадық.

1. Іс-әрекет мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер; *ағаштан түйін түйю – jack of all trades*

2. Сезіну мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер; *аза бойы қаза болу – take one's fleast [skin] creep*

3. Эмоция, көңіл-күй мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер; *көзі алақандай болу – to bat an eyelash*

4. Адамдар арасындағы қарым-қатынас мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер; *көзін аларту – give a warning look*

5. Сапа-белгі мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер; *көйлегі көк, тамағы тоқ болу – live in a life of ease m.б.*

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерді семантика жағынан 5 түрлі топқа бөліп топтастыру — етістікті фразеологизмдердің мағыналық сипатының кендігі, өрістілігі деп білеміз, себебі фразеологиялық мағына — астарлы және тұтас мағына, ал етістікті фразеологизмдердің өзіне тән мағынасы мағына құрастырушы сыңарлардың мағынасына тәуелсіз екендігін байқаймыз. Сонымен бірге әр тақырыпты топты өз ішінде де бірнеше кіші семантикалық топтарға бөліп, топтастыра қарастырдық.

Екі тілдегі етістікті фразеологизмдерді өз ішінен былайша топтастырдық:

1. Сөйлеу мәнді етістікті фразеологизмдер:

айтқаны айдай келу – it hit the nail on the head

ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеу – put someone in the shade;

shoot way ahead of someone.

1. Ойлау мәнді етістікті фразеологизмдер:

ойынан шатасу; ойы онға бөліну – be completely at a loss

тілін жұтып қою – lose one's tongue m.б.

Сөйлеу мағынасын білдіретін фразеологизмдердің ауызекі тілде қолданылуы – маңызды процесс, себебі осы процестің дамуы тіл-тілдің дамуының айшықты белгісі. Сөйлеу мәнді етістікті фразеологизмдер әртүрлі функциялар атқарады. Олар белгілі бір ақпаратты біреуге жеткізу, адамның ойлаған, естіген, көрген-білгенін айтуда қолданылады. Сөйлеу мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер сан жағынан мол, көпшілігінің жасалуы сөйлем мүшелерінің анатомиялық атаулары ауыз, тіс, тіл, ерін, таңдай мен әртүрлі мағыналы етістіктердің тіркесуі түрінде болады.

Сөйлеу мәнді етістікті фразеологизмдер сөйлеудің мазмұны мен мәнерлігін сипаттап қана қоймай, сонымен қатар баяндау, хабарлауды білдіреді. Сөйлеу ұғымын білдіретін етістікті фразеологизмдер жалпы сөйлеу – «тіл қатпауды» – «үндемеу» ұғымын білдіреді. «Сөйлеу» ұғымындағы етістікті фразеологизмдерді адамның сөйлеуінің түрлі себептеріне байланысты өз ішінде 3 мағыналық топтарға бөлдік:

а) адамның көңіл-күйіне байланысты ерікті түрде сөйлеуі;

ә) адамның түрлі қалып-жағдайына (ауру, қысылу, сасқалақтау т.б.) байланысты сөйлеуі;

б) адамның еркінен тыс, біреудің, ие бір нәрсенің ықпалынан туған сөйлеуі.

Ойлау – іс-әрекеттің бір түрі. Адамның атқаратын іс-әрекеті актив және пассив әрекеттер екені баршамызға белгілі. Біз қарастырып отырған ойлау мәнді етістікті фразеологизмдер пассив әрекетке жатады. Ойлау процесін ойлау мағыналы фразеологиялық тіркестер арқылы айтамыз. Ойлау мәнді етістікті фразеологизмдер аз болса да, бұл топ фразеологизмдері ой-болжам, тұспалды; жалпы ойлауды; есте сақтау, ұмытуды білдіреді.

Сезіну мағынасындағы етістікті фразеологизмдер — адамның сезіну мүшелері арқылы білінеді, сондықтан сезіну мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдерді адамның сезім мүшелерінің әсерінен туындайтын іс-әрекет деп айта аламыз. Бұл топтағы етістікті фразеологизмдерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне байланысты өз ішінде үш топқа бөлуді жөн көрдік:

1. көру мәнді етістікті фразеологизмдер;

көзін айырмау - dive smb.the big eye

көз қиығын салу, көз тастау - peer into smth.

2. есту мәнді етістікті фразеологизмдер;

құлағы түрік болу - to prick up (or perk up) one's ears

3. ұялу мәнді етістікті фразеологизмдер.

табанды, өкишені жалтырату - take to one's heels; sling (slip, take) one's hook

Көру мәнді етістікті фразеологизмдердің беретін ұғымы осы топтағы тұрақты тіркестердің көпшілігін құруға ұйытқы болып тұратын – "көз" сөзі. Осы "көз" сөзі арқылы құрылған көру мағынасындағы қос тілдегі етістікті фразеологизмдерді талқылау барысында, олардың "көру", "қарау" ұғымын беретінін анықтадық.

Есту мәнді етістікті фразеологизмдер – адамның өз еркімен бір нәрсені білуі арқылы жасалатын іс-әрекет.

Есту етістікті фразеологизмдерін жүйелеу барысында бұл топтағы тұрақты тіркестердің «Тыңдау, тыңдамау» және «есту, естімеу» ұғымын беретінін көрдік. «Есту» етістікті фразеологизмдердің ауқымы басқа топтағы етістікті фразеологизмдерге қарағанда санаулы екенін анықтадық.

Ұялу мәнді етістікті фразеологизмдер – сезіну мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдердің бір түрі деп алдық, себебі бұл топтағы етістікті фразеологизмдер – сезімнің жоғарғы белгісі деп саналады.

Эмоция, көңіл-күй мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер – көңіл-күй мағынасын білдіреді. Екі тілдегі етістікті фразеологизмдер адамның көңіл-күйіне байланысты жағымды эмоция және жағымсыз эмоция болып, екі ұғымда қолданылады.

Жағымды эмоция ұғымындағы етістікті фразеологизмдерді: қуану, күлу мәнін білдіретін екі топқа бөлдік.

Жағымсыз эмоция ұғымындағы етістікті фразеологизмдерді: ашулану, жылау мәнді етістікті фразеологизмдер деп топтастырдық.

Екі тілдегі қарым-қатынас мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдерді өз ішінде жіктеу барысында, көрсетілген еңбектегі мағыналық топтарды негізге алдық. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың әртүрлі болуына байланысты (құрметтеу, көмектесу, татулық, менсінбеу, алдау, жақсы көру, жақтырмау, мазалау) бұл топтағы етістікті фразеологизмдердің қарым-қатынас ұғымын әр қырынан көрсететіндігін көрдік.

Сапа-белгі мағынасын білдіретін етістікті фразеологизмдер адам өмірінің өсіп-өну үрдісін қамтиды. Екі тілдегі сапа-белгі етістікті фразеологизмдерің талдау барысында бұл мағыналық топтың құрамындағы сапа-белгіні білдіретін етістіктер екенін анықтадық.

Ғалым А. Османова сапа-белгі ұғымындағы етістіктерді жеке топ деп қарастырған. Осы пікірді негізге ала отырып сапа-белгі мағынасындағы етістікті фразеологизмдерді жеке мағыналы бір топ деп қарастыруды жөн көрдік. Бұл топтағы етістікті фразеологизмдер адам өмірінің күнделікті тіршілігіне байланысты сапалық белгілерін

білдіреді. Осыған орай сапа-белгі білдіретін етістікті фразеологизмдерді 2 топқа бөліп талдадық. Олар мыналар:

1. Өсіп-өну ұғымындағы етістікті фразеологизмдер;
2. Қартаю-тозу ұғымындағы етістікті фразеологизмдер.

Берілген тақырыптық топтарға жеке-жеке токталып, оларды өз ішінде тақырыпшаларға бөліп, мысалдар келтірдік. Келтірілген мысалдарды талдау барысында, қос тілдегі етістікті фразеологизмдердің қос тілде қатар кездесіп бір мағына беретіндігін анықтадық. Сонымен қатар қарастырып отырған екі тілдегі етістікті фразеологизмдердің тек қана ағылшын тілінде не қазақ тілінде қолданылатындығын мысалдар арқылы көруге болады.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің мағыналарына байланысты тақырыптық топтарын ажырату, олардың мағына ұқсастығы мен өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Етістікті фразеологизмдердің лексика-семантикалық сипаты өте бай, сондықтан да біз қарастырып отырған тақырыптық топтар әлі де болса әр қырынан зерттеле бермек.

ӘДЕБИЕТ

1. *Кеңесбаев І.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1977.
2. *Смағұлова Г.* Фразеологизмдердің варианттылығы. — Алматы: Санат, 1996.
3. *Қожажметова Х.Қ.* Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. - Алматы: Мектеп, 1972.
4. *Аманжолов С.* Қазақ тілі теориясының негіздері // Лексикология мәселелері. – Алматы,
5. *Попов Р.Н.* Фразеологические единицы современного литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами. –Вологда, 1967.
6. *Есімжанова М.Р.* Межязыковые фразеологические соответствия: АКД. Алматы, 1998.
7. *Телия В.Н.* Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Школа. Языки и русская культура, 1996.
8. *Сағидолдақызы Г.* Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы, 2003.
9. *Қордабаев Т.* Жалпы тіл білімі. - Алматы, 1999.

Резюме

Деление глагольных фразеологизмов по значению тематических групп в английском и казахском языках выявляет их особенности смысла и специфические особенности.

Summary

The verbal idioms division by thematic groups in English and Kazakh languages, makes sense to identify their features and peculiarities.